

*Ганна Чернишева*

**ЧЕРНИШЕВА Ганна Станіславівна** – викладач кафедри соціально-гуманітарних наук Академії військово-морських сил імені П.С.Нахімова (м.Севастополь). Сфера інтересів – філософія релігії, історія релігії.

## **ПРАВОСЛАВНІ МОРАЛЬНІ ЦІННОСТІ В НАРАТИВНІЙ ТРАДИЦІЇ СЕРЕДНЬОВІЧНОЇ РУСИ**

*У статті аналізується процес розвитку суспільної свідомості східнослов'янських племен під впливом православної віри.*

*Актуальність теми пов'язана з пошуком цивілізаційних орієнтирів сучасного українського суспільства.*

**Ключові слова:** православ'я, духовність, агіографія, евангелістичний ідеал, патріотизм.

У сучасному світі погляди щодо релігії дуже різняться: одні покладають надію на віру як рятівну силу людської цивілізації, інші вважають, що релігія, так само як і національна ідея, вмираюче явище, пережиток аграрної й індустріальної епох (Д.Белл, О.Тоффлер, Дж.Хантінгтон).

В.Липинський назвав релігійний чинник одним із консолідуючих у формуванні нації, зазначаючи, що істинна віра виявляє пріоритетні духовні цінності. Етнос, що сприймає ту чи іншу релігію, здобуває синкретичну етноконфесійну сутність, що з плином часу стає культурною доміантою його існування і передається у спадщину в процесі формування нації. Для східних слов'ян такою вірою стало християнство східного (грецького) взірця.

Світ ідей та ідеалів, що є основою духовної культури і який неможливо ні виміряти, ні оцінити, має визначальний вплив на розвиток країни. Більшість дослідників історії культури Київської Русі: російські та радянські (Голубінський Є., Ключевський В., Ліхачев Д, Шахматов О., Рибаків Б.), а також українські (Огієнко І., Горський В., Самбор Б., Ярмусь С.) попри різні ідеологічні засади зазначають, що народ землі руської задовго до прийняття християнства сформував морально-етичні норми, які були співзвучними високим християнським ідеям, бо вони походили з натуральних умов життя. «Цей світогляд

© Г. С. Чернишева, 2013

був настільки наближений до християнського, що сучасні теологи звать його не «поганським», а «передхристиянським». Християнство стало радше завершенням процесу становлення нашої духовності» [4].

Дж.Білінгтон, досліджуючи ментальність слов'ян, розглядає процеси державотворення, боротьби з іноземними інтервенціями, соціальний розвиток не в якості окремих чинників, що визначають трансформацію національного характеру, а через призму релігійного життя суспільства і вважає, що їх неможливо розділити, бо вони впродовж історії то підсилюють одне одного, то вступають у протиріччя. Сили, які сформували слов'янську ментальність – це сила природи і східне християнство [1].

Хрещення Русі було результатом дуже складних економічних, соціально-політичних і культурних процесів, тому вивчення цієї наукової проблеми може бути успішним лише у співпраці істориків, філософів, релігієзнавців, етнографів, філологів та представників інших наук, кожна з яких має свій специфічний, неоднозначний погляд як на сам акт хрещення так і на довгостроковий його вплив на подальший розвиток суспільно-політичного і духовного життя багатьох народів. Християнство зверталось до кожної людини, незалежно від роду-племіні чи соціального стану, пропонуючи нову систему духовних цінностей та ідеалів і, перш за все, внутрішню свободу: «Христос для волі нас визволив. Тож стійте в ній та не піддавайтеся знову в ярмо рабства!» (Гал., 5:1). Така докорінна зміна цінностей відкрила шлях до позитивного індивідуального самовираження людини. Процес християнізації Русі був складним і довготривалим, але не зустрічав такого жорстокого спротиву як у Саксонії, Норвегії чи Польщі. Народ не зразу і не повністю відірвався від язичництва, та головні християнські принципи з часом увійшли в його плоть і кров, ставши знаменом у боротьбі з численними зовнішніми ворогами, що несли розорення і неволю. Визначальна роль у ствердженні християнських засад належить слов'янським просвітителям Кирилу і Мефодію. Завдяки створенню ними слов'янської азбуки і перекладу Біблії на слов'янські мови, ця найцінніша пам'ятка духовної культури людства, досить швидко в історичному часі, розповсюдила найдавніші моральні настанови та зробила досяжними загальнолюдські культурні цінності. Всі сторони життя в ній висвітлені, всі людські відносини враховані, найважливіші життєві питання мають свою коротку і зрозумілу відповідь: «Ухиляйся від злого та добре чини, шукай миру й женися за ним!» (1 Пет,11). Одночасно йшов процес розповсюдження освіти, книжної справи і створення вітчизняної писемної літератури, що посилювало вплив християнського світогляду на

народні маси. Сам процес державотворення був прискорений прийняттям християнської віри в якості державної релігії. Київ став «джерелом постійного відчуття згуртованості та булої величі православних східних слов'ян» [1]. Він став твердиною християнства на шляху язичницьких, а пізніше магометанських войовничих народів південних степів, центром слов'янської цивілізації, тут відчуття значимості поєднується з візантійською ідеєю особливої місії православ'я, що згодом знайшло своє продовження у месіанських ідеях як українських, так і російських мислителів. Саме в якості християнського центру Київ об'єднав дуже слабо зв'язані між собою слов'янські племена в єдиний цивілізаційний простір, а ідея православної соборності надала поштовх до зростання патріотичних почуттів.

Київська Русь посіла особливе місце серед слов'янських держав і ніколи не підкорялась Константинополю, проте культурний вплив Візантії був величезний, адже київські князі так були захоплені величчю імператорської влади, що некритично поставились до обряду і вчення: до Києва прибули візантійські богослови з грецькими канонами – від проповіді і обряду до архітектури і живопису. З того часу на Русі навіть більше, ніж у самому Константинополі, відстоюють ідеї, затверджені Нікейським собором [1]. Не скоро релігійне знання і розуміння всіх догматів православного християнства стали надбанням загалу народу: «він усе й скрізь консервативний, він міцно держиться споконвічної віри своєї і не терпить ніяких нововведень» [4]. Найбільш зрозумілими і близькими для пересічної людини стали поняття про Бога – Творця світу, про Божу Матір – Заступницю роду християнського, про святих – просителів перед престолом Всевишнього за грішну людину, про вічне блаженство праведників і страждання грішників, деякі інші важливі істини християнства, що складають його сутність [2]. Ці істини розбудили небачену побожність, що й досі викликає подив у зарубіжних дослідників, а також нечувану рішучість у відстоюванні православ'я. Прикладом такої непохитної віри у православні догмати являє собою твір «Запитання чорноризця Кирика до єпископа новгородського св. Нифонта» (XII ст.) Роль християнської релігії полягала у захисті загального блага, зміцненні сім'ї і держави, розбудові матеріальної і духовної культури, допомозі людині у пошуку сенсу життя. Народжується християнська етика. Особливо помітним стає вплив православ'я на творчість грамотних людей – духовних талантів, – ораторів, письменників і богословів, покоління яких дуже швидко з'явилося на Русі, попри всю її цивілізаційну молодість. Таким був Іларіон, митрополит Київський, відомий як автор блискучих

трактатів «Слово про Закон і Благодать», «Молитва до Бога від усієї землі нашої», «Сповідання віри», в яких започатковано засади Київського християнства. Патріот рідної землі, Іларіон підкреслював благородство і велич свого народу, якого чують в «усіх чотирьох кінцях землі» [4]. Глибину розуму Іларіона показує сила його слова, що, не дивлячись на недостатню розвиненість руської писемності, западало в душу і сучаснику, і нащадкам, бо поетично відображає високі християнські ідеали. Він зумів показати долю слова Божого серед людей, вчення про Боголюдину і, головне, вказував на вище призначення народу руського у ствердженні християнства на Землі. Іларіон закликав киян не тільки сповідувати віру, але й ділом доводити вірність Богові. Преподобний Феодосій Печерський своїми простими і, водночас, переконливими повчаннями боровся з залишками язичництва в житті народу. Нестор – великий родоначальник історії слов'янської, автор «Повісті минулих літ», зробив свій величезний внесок до скарбниці православної культури, не тільки прославляючи значущі для держави діяння князів, а й даючи їм моральну оцінку. Кирило Туровський, автор проникливих, насправді поетичних слів та біблійних переказів, міг би скласти конкуренцію найвидатнішим майстрам слова не тільки свого часу. Часто в творах середньовічної Русі можна знайти такі характеристики діячів держави і церкви: «зело учителен, вельми книжен, силен в Божественном учении, философ велий, слово его бяще солию растворено, народ в сладость его послушаше», що вказують на високий рівень і значний вплив на сучасників давньоруських пастирів, церковних вчителів. Привертає увагу також особливе відчуття краси, що знайшло своє відображення у вищезгаданих творах і яке, можливо, було одним з основних мотивів прийняття християнства від Візантії. Так у «Повісті минулих літ» йде мова про важливість естетичного почуття до храму, як серцевини прекрасного, вмістилища святості. У проповідях Іларіона Київського і Кирила Туровського, у більш пізніх творах всі відтінки прекрасного мають своє відображення у словесних образах.

Ще більше враження справляють патріотичні ідеї давньоруських майстрів слова. Патріотизм, що виник за часів язичництва як любов до свого роду, місця проживання, завдяки християнській ідеї соборності набуває масштабу всієї землі руської. Митрополит Іларіон звертається до Бога від імені Батьківщини, просить його милості для рідної землі. Ідеал боротьби за віру чи не вперше був виголошений у «Слові про Ігорів похід» (1185 р.). «Ідеал «руської землі», ідеал хоробрості й войовничості, ідеал «ясних зір» рідного краю, ідеал «народу хрещеного», гасла боротьби «За віру православну!» – це безнастанна і домінуюча тема, що жива й

актуальна навіть за нашого часу « [6, с.239]. Вже наступне покоління, виховане за такими ідеями, опинилось перед ще страшнішою загрозою – монгольською навалою. У той час, як європейські держави вели війни за корони або провінції своїх сусідів (французькі Капетинги з англійськими Плантагенетами заради феодалних прав на Нормандію, Карл Анжуйський за корону обох Сіцилій з королем Арагону, тощо.), Русь веде боротьбу за саме життя. Лише половці, за літописами, від 1055 до 1236 рр. здійснили 12 великих нападів на Русь. Плано Карпіні, що проїздив у 40-і роки XIIIст. до столиці Великого монгольського хана, записав: «У Команії ми знайшли багаточисленні голови та кості мертвих людей, що лежали на землі як гній» [3, с.4]. Інший мандрівник, Рубрук, розповідає про повне запустіння руської землі, що поросла лісом, яким блукають лише звірі. На Чернігівщині «села від того нечестивого Батієва полону запустіли і нині лісом заростають» [3, с.7]. Страшними зимами 1237-1240 рр. були знищені більш менш значущі міста, а після цього невеликі загони ординців пройшли «облавами», винищуючи тих, що залишились по селах. Саме поняття – знищення міста – для Русі означало повне розорення: «множество мертвых лежаша, и град разорен, земля пуста, церкви позжены», «люди избиша от старца до сущего младенца» [3, с.9]. Європа майже не знала таких нищівних ударів. Мабуть, єдиний приклад справжнього знищення міста – це історія розорення Мілану Фрідріхом Барбаросою за дворічний спротив імператору: він наказав знищити всі споруди і міські мури, але жителів велів розселити у найближчих селах в якості селян. «Бути чи не бути?» – питання, що ніколи не виникало перед європейськими народами, з грізною простотою постало перед Руссю. Тож вистояти, зберегти свою ідентичність в таких умовах міг тільки народ, який тримався на міцній вірі у своє майбутнє, свою правду, свою землю. Православна віра в той час виступає силою, що об'єднує народ для відсічу ворогові. Непохитність у вірі стає тотожною непохитності у раті, у монастирях весь час йде накопичення духовної енергії, що підживлює сили народу.

Якими були ті духовні ідеали, що на них було виховано не одне покоління наших пращурів? Хоч як далеко від нас часи Київської Русі, навіть відлуння її досягнень вражає. Досі недосяжними є висоти давньоруського ремесла, зачаровує своєю довершеністю архітектура, проте мало досліджена рання православна духовна культура, її вплив на подальший розвиток моральних основ життя нашого народу. Особливе місце в дослідженнях духовних засад займають життя святих Русі. Ця тема була висвітлена Федотовим Г., Гревсом І., Карташовим А., Степуном Ф., Горським В. Кожний герой у пантеоні киево-руських святих

усоблює певну рису, сукупність яких утворює збірний образ морального ідеалу, що стверджується впродовж віків у свідомості українського народу [2]. Доступної для вивчення агіографічної літератури збереглось небагато, але відомо, що життя святих були улюбленим народним читанням на протязі віків. Перші твори (Симеон Мерафраст, Хст.) зазнали грецького впливу з його витонченим, прикрашеним стилем, та найбільшого розвитку агіографія домонгольського періоду досягла саме у Києві. Відомі пам'ятки писемності поєднали пишну словесну візантійську культуру з чіткістю особистої характеристики. Святі завжди були взірцем для християнина, а поняття святості зароджується ще у язичницькій Русі і пов'язане з надзвичайною життєвою силою, що витікала із особливого містичного зв'язку з силою божественною. «Святі» не тільки несли на собі печать іншого світу, це не просто добрі, праведні люди, – це конкретні особистості цілком визначеної епохи, що одночасно піднімаються над цією епохою, вказуючи шлях у майбутнє [5]. Першими святими, канонізованими Руською церквою, були страстотерпці Борис і Гліб – вони були визнані небесними молитвениками «за нових людей християнських», яким народ почав вклонятись ще до офіційної канонізації. Невідомий автор XIIст. підмічає, що у труні князя Володимира – святителя Русі – не відбувається ніяких чудесних зцілень: «Если бы мы имели тщание и молитву просили за него в день преставления его, то Бог, видя тщание наше к нему, прославил бы его» [5, с.41]. У той самий час вся слов'янська Русь збирається у Вишгороді, бажаючи зцілень від Бориса і Гліба (церква вважає дійсними два випадки зцілень). Вивчаючи цей феномен, можна визначити ті цінності, які стали важливими вже в перші десятиліття від християнізації Русі, адже Борис і Гліб не були мучениками за Христа, а стали жертвами з політичних причин, через княжі міжусобиці. Разом з ними від руки брата свого загинув і Святополк, але про його канонізацію не було й мови. Тим важливіше віднайти той поштовх, що підняв їх особистості до рівня святості. Відомі три житійні пам'ятки, присвячені святым князям, що дійшли до нас: 1) літописна повість 1015р.; 2) «Читання про життя і погублення блаженних страстотерпців Бориса і Гліба», що належить Нестору-літописцю, кінець IXст.; 3) «Сказання, страсті і похвала св. мученикам Борису і Глібу» невідомого автора того ж часу. Всі ці твори різні за стилем, проте мають однакове драматичне бачення описаної події і її морально-релігійне висвітлення, з коментарями зі Священного Писання. У Нестора, чий твір більш наближений до грецького зразка, стражданню князів передує нарис їх християнського життя. Брати зображені милосердними, люблячими, покірними не тільки

по відношенню один до одного, – Борис милосердний і добрий до всіх людей у своїй волості. Проте не мирське життя, а лише смертний подвиг робить їх святими. Дізнавшись про наміри Святополка вбити брата, Борис вирішив підкоритись, не дивлячись на умовляння своєї дружини. Гліб теж покійно приймає смерть. Але не послухання своєму старшому братові – головний мотив житійних повістей. В молитвах і роздумах святих князів слід шукати народно-церковне осмислення їх духовного злету, адже вони стали голосом совісті у княжих міжусобицях, і мали стати зразком для інших князів. Важливішим був євангельський зміст подвигу. Князь Борис, за «Сказанням», згадує про покійність: «Господь гордым противиться, смиренным же дает благодать»; про любов: «Иже рече: Бога люблю, а брата своего ненавидить, ложь есть»; та «Совершеная любви вон измещь страх» [5, с.45]. Він акцентує увагу і на суєтності світу, і на безглузді влади перед вічністю Царства Небесного, та найбільше його бентежить думка про своє мучеництво, яке Борис уважає за виконання Євангелія. Молячись перед іконою Спасителя, він волає: «Сподоби и мя прияти страсть» [5, с.47]. У боротьбі між прагненням до життя і бажанням наслідувати Христа перемагає ідея вільної жертви за Христа. В церковних співах це звучить як молитва: «Заколена нескверному агнцу, пожраному нас ради Спасу душам нашим» [5, с.49]. Г.Федотов одним з перших визначив особливості давньоруського релігійного типу, який хоч і був частиною загальної християнської релігійності, проте дуже рано виявив притаманні тільки йому риси.

Майже одразу після прийняття християнства в якості державної релігії, духовність Русі, зберігаючи візантійську аскетичну традицію, в особі Феодосія Печерського висвітлює євангелістичний елемент, що на вищий щабель поставив діючу любов, служіння людям, милосердя. Преподобний Феодосій Печерський – другий святий, канонізований на Русі; вже у 1091р. його мощі були перенесені в церкву Успіння Богородиці. Він став ідеалом святості, зразком для всіх монахів. Житіє Феодосія Печерського склав Нестор, що мав можливість дізнатись про життя преподобного із уст його учнів і послідовників. Його оцінка може співпадати з оцінкою всієї Русі: Феодосій був прикладом розсудливості, відчуття міри, духовної тактовності, справжньої побожності. Особливо стараним і наполегливим ставленням до навчання, книголюбством, презирством до матеріальних благ, повагою до будь-якої роботи з самого дитинства виділявся Феодосій серед ровесників. Своім соціальним самоприпущенням майбутній святий рівняється на Христа, а норма поведінки для нього – закон любові. Він аскет, весь час перебуває у труді, виконує тяжку просту роботу для своєї братії у монастирі, замість того, щоб до-



ручити її іншому. Рівновагу йому надає молитва про спасіння «свого стада». Багато уваги автор приділяє боротьбі Феодосія проти матеріальних благ у монастирському житті, які, на його думку, всмоктали демонічні прояви жадібності і марнотратства. Одночасно монастир за Феодосія Печерського стає центром соціального служіння: надає допомогу нужденним, хоча сам монастир живе мирською милістю; біля монастиря будується житло для калік і хворих; щосуботи до міста відправляють вози з хлібом для засуджених. Преподобний був духівником для багатьох мирян, князі і бояри ходили до нього на сповідь, та й він сам часто ходив до них, щоб нести слово Боже про покірність, милосердя. Звичайно, така активна діяльність не завжди подобалась владі, навіть самій братії. Коли князь Святослав розгнівався на монаха, той був готовий до вигнання, але не припиняв повчати, бо вважав закони правди і любові вищими від світської влади. «Світ Христовий ніби являється з глибини його духу, міряючи євангельською мірою значення подвигів і добродійства» [5]. Таким був Феодосій: далекий від радикальності, односторонності, він оцінював євангельською мірою всі людські діяння. Святий Феодосій Печерський став яскравим зразком соціального служіння, учителем духовної повноти.

Звичайно, у масі своїй народ не був дуже побожним і благочестивим, та й князі загрузли у марнотратстві (Святополк Ізяславович), (гонитві за славою (Ігор Новгород-Сіверський), у чварах і братовбивчих війнах (Святополк Володимирович «Окаянний», Олег Святославович – «Гореславович»). Тим більш цінним був приклад життя святих, їх моральних якостей, духовного подвигу, що підтримував паростки духовності у народу.

Християнізація Русі і спорідненість Рюриковичів із візантійським престолом дозволили Русі увійти до сім'ї європейських народів як рівній серед рівних. Завдяки болгарській писемності християнство з самого початку виступило на Русі високоорганізованою релігією з високою культурою, тому слов'янську писемність можна вважати найважливішим, що дало хрещення народу. Християнство, з одного боку, відвернуло Русь від ісламської і язичницької Азії та зблизило з християнською Європою, а з іншого – спонукало до усвідомлення загальнолюдських цінностей.

Православ'я на Русі сприяло формуванню:

- орієнтації на внутрішнє самовиховання на прикладі Спасителя, святих праведників (формується євангелістичний ідеал діючої любові до ближнього);
- стійкості і терпіння, аскетичного способу життя;



- милосердя (пізніше меценатства), що витікало із поняття багатства як божої благодаті, якою слід ділитись з нужденними;
- потягу до солідарності через вчення про соборність (єднання всіх віруючих);
- патріотичних почуттів, рішучості у захисті рідної землі і віри православної.

Усвідомлення унікальності нашого історичного шляху й формування національної самості неможливе без вивчення духовних (у тому числі релігійних) надбань нашого народу. Важливо не розгубити сили на пошук чужих шляхів, які нам не до снаги.

### *Література*

1. *Биллингтон Дж.* Икона и топор / Дж. Биллингтон // Опыт толкования истории русской культуры. – М.: Рудомино, 2001. – 890 с.
2. *Горський В.С.* Святі Київської Русі / В.С.Горський. – К.: Абрис, 1994. – 176 с.
3. *Нестеров Ф.Ф.* Связь времен: опыт исторической публицистики / Ф.Ф.Нестеров. – М.: Молодая гвардия, 1980. – 239с.
4. *Огієнко І.І.* Українська церква: Нариси з історії Української Православної Церкви у 2 т.: Т. 1-2 / І.І.Огієнко. — К.: Україна, 1993. — 284 с.
5. *Федотов Г.П.* Святыя древней Руси / Г.П.Федотов. – М.: Московский рабочий, 1990. – 269с.
6. *Ярмуць С.* Досвід віри українця / С.Ярмуць // Вибрані твори.- К., «Світ знань», 2007. – 488 с.

### *Чернышева А.С.*

#### **ПРАВОСЛАВНЫЕ МОРАЛЬНЫЕ ЦЕННОСТИ В НАРАТИВНОЙ ТРАДИЦИИ СРЕДНЕВЕКОВОЙ РУСИ**

В статье анализируется процесс развития общественного сознания восточнославянских племен под влиянием православной веры.

Актуальность темы связана с поиском цивилизационных ориентиров современного украинского общества.

*Ключевые слова:* православие, духовность, агиография, евангелистический идеал, патриотизм.

### *Chernysheva A.S.*

#### **THE ORTHODOX MORAL VALUES IN THE NARRATIVE TRADITION OF MEDIEVAL RUS**

The process of the development of the public consciousness of the East Slavic tribes under the influence of the Orthodox Christian faith is analysed in the article.

The actuality of the topic is connected with the search of the civilizational guiding lines of contemporary Ukrainian society.

*The key words:* Orthodoxy, spirituality, hagiography, the evangelical ideal, patriotism.

Надійшла до редакції 5.02.13 р.